

I. KORSZAK.

I. Az unitárius egyház megalapítása Erdélyben és megpróbáltatásai a róm. kath. fejedelmek alatt.

1566—1605.

6. **Dávid Ferenc élete és reformátori működése.**

Erdélyben az unitárius vallás elterjesztése és az egyház megalapítása a *Dávid Ferenc* nevéhez fűződik. Éppen ezért ez apostoli férfi életével és munkásságával közelebbről meg kell ismerkednünk.

Dávid Ferenc 1510-ben Kolozsvárt született. Itt kezdette meg tanulói pályáját. Apja egyszerű iparos volt; de fia neveltetésére nagy gondot fordított. Papi pályára szánta s a kolozsvári iskola elvégzése után Gyulafehérvárra, a püspöki székhelyre vitte. Szorgalma és jó magaviselete által kivált tanuló-társai közül s amint végezte tanulmányait, azonnal segédpapnak és tanárnak alkalmazták ott, ahol a katolikus egyházi élet központja volt. Azonban ez a központ gyöngé és ingatag alapon állott. A püspök inkább politikával foglalkozott s a vallási ügyekkel nem sokat törődött. Az egyház vezetése nagy részben a káptalan kezében volt letéve. Ennek tagjai között kiváló emberek voltak, akik többnyire a humanizmus és a terjedőben levő reformációval rokonszenveztek. Ilyen környezetben a Dávid Ferenc lelkében erős vágy támadt, hogy fölkeresse Wittenberget, a reformáció tűzpontját. Ez a vágya teljesült. Két nemes gondolkozású kanonok segítségével és anyagi támogatása mellett elment Wittenbergbe 1545-ben, 35 éves korában. Hogy mikor jött onnan haza, azt biztosan tudni nem lehet. De annyi bizonyos, hogy a Luther-féle reformátori eszmékkal gazdagon megrakodva tért vissza hazájába. Már 1551-ben Besztercén találjuk, mint iskolaigazgatót. Itt akkor a reformáció meg volt erősödve. A következő évben a szomszédos Péterfalva lelkésze lett, ahol két évig működött. Itteni papsága idejére esik, hogy a gyulafehérvári róm. kath. püspök kísérletet tett arra, hogy a reformáció terjedését megakadályozza s akik melléje csatlakoztak, azokat térítse vissza az ő egyházába. Ebből a célból a papokat zsinatra hívta meg székvárosába. A Beszterce környékén lakó papok egyenesen

megtagadták a zsinaton való megjelenést s Dávid Ferencet bizták meg, hogy az ő felfogásukat fejtse ki. Dávid Ferencnek a zsinati meghívóra készített válaszirata széles körben mély benyomást gyakorolt s őt a reformáció élére állította. Ennek lehet tulajdonítani, hogy már 1555-ben Kolozsvárra került, hol a városi iskolának lett igazgatója. Itt heves vitái voltak Stancaro Ferencsel, a híres olasz antitrinitárius hit-tudóssal. Ezekben a vitákban hívei őt tartották győztesnek, ami hírnevét még jobban megnövelte.

E nagy hírnévnek legszebb bizonyítéka az, hogy egyszerre Erdély két legnépesebb városa: Kolozsvár és Nagyszeben hívja meg lelkészének. Nehéz lelki tusa után Kolozsvár meghívását fogadta el, mert a szülői kapcsolatok és gyermekkori emlékek ide vonzották. Itt olyan sikeres munkát végzett, hogy 1557-ben a magyar lutheránusok püspöküknek választották, míg a Nagyszeben-vidéki szászok maguknak külön szász püspököt választottak.

Ebben az időben jelent meg Erdélyben *Kálmáncsehi Sánta* Márton, aki a Kálvin tanait kezdette terjeszteni. Az első, aki szembeszállott vele, Dávid Ferenc, a magyar lutheránus püspök volt. Nagy vitatkozások indultak meg a két fél között, különösen az urvacsora kérdésében. Ezeknek a vitatkozásoknak a során új világosság-sugarak járták át a Dávid Ferenc lelkét. Átlátta, hogy a Kálvin tanai tisztábbak s különösen az urvacsora kérdésében közelebb állnak a biblia tanításaihoz, mint a Lutheréi. Sem álszemérem, sem a püspöki tekintély és méltóság meg nem akadályozta abban, hogy a megismert igazsághoz csatlakozzék. Amennyire védte eddig a Luther tanait, most olyan bátran szállott sikra a Kálvin nézetei mellett. Kísérletet tett arra, hogy lutheránus híveit is meggyőzze s a maga felfogására térítse. Amikor ez nem sikerült, önként lemondott a püspöki méltóságról s mint egyszerű pap, tovább küzdött azért, amit igazságnak ismert. Egyik zsinatot a másik után tartották, hogy a kérdés tisztázódjék s a két fél között a megegyezés létrejöjjön. Azonban ez nem sikerült, habár *Blandrata* György is, a király udvari orvosa, aki Lengyelországból jött be Erdélybe, a kibékitési irányzathoz csatlakozott. Az ő közbenjárásával rávették János Zsigmond fejedelmet, hogy a két fél kibékitése céljából még egy utolsó kísérletet téve, hívasson össze zsinatot. A fejedelem, aki maga is óhajtott volna az egyezséget, össze hívatta a zsinatot *Nagyenyedre* 1564-ben. A zsinatra maga helyett *Blandrata* Györgyöt küldötte el, mint fejedelmi biztost. Azonban minden

fáradtságuk hiábavalónak bizonyult. Egyik fél sem engedett a maga igazából. Megtörtént a reformáció két ága között a végleges szakadás. A magyarok a Blandrata és Dávid Ferenc által védelmezett Kálvin-féle irányzathoz csatlakoztak s Dávid Ferencet kálvinista püspökké választották.

Innen kezdve Blandrata és Dávid Ferenc szoros barátságot kötöttek egymással s Dávid Ferencet a nagy befolyásu Blandrata ajánlatára a fejedelem udvari papjának nevezte ki. Dávid Ferenc nagy buzgósággal munkált a református vallás megszilárdításán és törvényesítésén s ezért ez az egyház egyik alapítóját tiszteli benne. Azonban a Blandratával való szoros kapcsolata folytán ismét új táplálékot kapott igazságot szomjuhozó lelke. Megismerkedett az antitrinitárizmussal, amelyet Blandrata Lengyelországból hozott magával s e mellett a Szervét Mihály könyveivel, amelyekből új szellem áradt lelkébe. Ez a szellem nem maradhatott hatás nélkül. Hiszen ő a neki adatott világos értelem erejénél fogva, mindenben az igazságot és a világosságot kereste. A titokzatos szentháromság mellett, mennyivel tisztábbnak és világosabbnak látszott előtte az egy Istenség hite! Ez lett most már az ő egyetlen reménye, vágya és eszménye. Gondolatait egyelőre magába zárta. Azután meghitt, baráti körben kitérte lelkét. Hamar rokonérzésű keblekre talált. Kolozsvárt *Basilius* István, *Egri* Lukács, *Szegedi* Lajos magyar lelkészek csatlakoztak hozzá még 1565-ben. A gyülekezet is két pártra szakadt. Egyik védte a régi „pápás tudományt“, a másik lelkesült az „új evangéliumért“. A templomokban és az iskolában, az utcákon és a kereskedésekben heves vitatkozások folytak a kérdés körül. E vitatkozások során Dávid Ferenc, a püspök, hevesen összeütközött *Károlyi* Péterrel, az iskola igazgatójával, aki azt állította, hogy az örökkévaló Istenen az Atyát, Fiút és Szentlelket kell érteni. A püspök ezzel szemben azt mondta, hogy csak az Atya örökkévaló. E miatt az iskola igazgatója elhagyta állását, kiment Nagyváradra s onnan Méliusz Juhász Pétert értesítette, hogy Dávid Ferenc eltért a Kálvin hitétől s az Árius vallásának lett a hirdetője. Méliusz, aki abban a tudatban volt, hogy Kálvinnal teljesen befejeződött a reformáció, kemény szemrehányásokat tett Dávidnak ujitásaiért. Dávid Ferenc, hogy a kor szokása szerint ez a kérdés nyilvános vitatkozás útján tisztázódjék, maga közbenjárt a fejedelelemnél egy vitatkozó zsinat összehívása érdekében. A fejedelem a zsinatot egybe hívatta előbb Tordára s azután Gyulafehérvárra, a fejedelmi székhelyre, ahol 1566 április 24—28.

napjain meg is tartatott. Ez az a nevezetes gyulafehérvári első hitvita, amelyen először tették nyilvános vita tárgyává az Isten egységét és háromságot. A vitatkozás bevégeztével mind a két fél magának tulajdonította a győzelmet. Dávid Ferencék különösen meg voltak elégedve vele, mert ők elérték azt, amit Lengyelországban a pinczovi zsinaton mondtak volt ki, hogy a bibliaellenes szavak, mint „háromság“, „lényeg“, „személy“ ne használtassanak. Blandrata szerint pedig ez az első lépés a teljes igazság megismeréséhez. De a Dávid Ferenc győzelmének bizonyága az is, hogy a zsinatról hazatérő útjában — a hagyomány szerint — a kolozsvári közönség nagy diadallal fogadta kedvelt püspökét és lelkészét, aki Kolozsvárt, az akkori Tordai-utca egyik szegletén, egy nagy kerek köről beszédet intézett a sokasághoz, amelynek hatása alatt az egész város hozzá csatlakozott s így megalakult az új egyház, melyet kezdetben kolozsvári vallásnak s későbbben a latin *unus* (= egy) szó után unitárius egyháznak neveztek el.

7. Küzdelem az Istenegység híteért.

A gyulafehérvári első hitvita csak zászlóbontás volt. Bejelentése annak, hogy a Kálvin tanaival nem fejeződött be a reformáció. Hogy a haladásnak még további utjai vannak. De a nyilvánosan kibontott lobogóért a további küzdelem csak ezután következett.

Az első teendő az volt, hogy az új hitet irodalmilag tisztázzák, hogy világosan lássék a cél, amelynek érdekében a harcot felvették. Ebben a tekintetben nagy szolgálatot tett az a körülmény, hogy János Zsigmond fejedelem a gyulafehérvári királyi nyomdát 1567-ben rendelkezésükre bocsátotta. Evvel olyan élénk irodalmi munkásság indult meg Gyulafehérvárt, ami az egész magyar nemzeti irodalomnak diszére válik. Ennek az irodalmi munkásságnak vezető lelke Dávid Ferenc volt, akinek 1567-ben három terjedelmes könyve jelent meg a gyulafehérvári nyomdában, u. m.: 1. „Rövid magyarázat miképpen az igaz Istenről való tudomány meghomályosított“. 2. „Rövid utmutatás az Istennek igaz értelmére, a mostani szentháromságról támadott vélekedések, megfejtésére és ítéletére hasznos és szükséges“. 3. „Mélius Péter iratainak megcáfolása“. A következő évben: 4. „A szentírás fundamentumából vett magyarázat a Jézus Krisztusról és az ő

igaz Istenségéről“ (1568). Ugyanebben az évben jelent meg „De falsa et vera unius Dei patris, Filii et spiritus sancti, cognitione libri duo“ című nagyszabású mű, amelyet magyar és lengyel hittudósok műveiből állítottak össze s amelyben részletesen ismertette van az akkori unitárius vallás egész tartalma, amely körülbelül egyet jelentett a lengyel antitrinitarizmussal vagy szociniánizmussal. Ebben van közölve Dávid Ferencnek egy vallástétele, amely szerint *Isten* csak egy, ki „egyedül“ fő, bölcs, láthatatlan és hatalmas, aki mindenek felett való Isten. *Jézus* az Atya Istennek fia, ki nem önmagától való, hanem Isten az Istentől, bölcs a bölcstől, aki maga mondja, hogy kisebb az Atyjánál. A *szentlélek* az Atyának és fiunak lelke, de csak az Atyától származik. Nem Isten s azért sem imádni, sem segítségül hívni nem kell. Ebben a műben van kifejtve az, hogy a gyermekkeresztelés bibliaellenes s azért eltörölendő, ami a lengyel befolyás eredménye. Az eredeti bünt és megváltás tanát a Kálvin tanai értelmében elfogadták. Ez a könyv nagy jelentőséget nyert azáltal, hogy azt Dávid Ferencék *Erzsébet* angol királynőnek ajánlották, ami által az ő antitrinitárius mozgalmuk európai jelentőségre emelkedett. Ezért tartotta szükségesnek Károlyi Péter, hogy Wittenbergben egy hatalmas könyvet adjon ki ellene, amelyben állításait megcáfolni igyekeznek. Azonban Dávid Ferenc sem késett a viszonyválással. Két könyvben felelt meg a Károlyi cáfolatára. Az egyik címe ez: „Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz fiáról, a názáreti Jézusról, igaz Messiásról a szentírásból vött igaz vallástétel“. A másik címe ez: „Az egy Atya Istennek és az ő áldott szent fiának, a Jézus Krisztusnak istenségekről igaz vallástétel“ (1571). Ezekon kívül kiadta egy kötetben prédikációit, amelyek Istenről, Jézusról és a szentlélekről való felfogását tükrözik vissza.

De a magvetés mellett arról is gondoskodott Dávid Ferenc és Blandrata, hogy az elhintett magvak szabadon fejlődhessenek. Ezért közbenjárásukra a fejedelem 1568 január elejére Tordára országgyűlést hivatott, melyen bizonyára az ők sugalmazására az ország rendei a következő határozatot hozták: „Minden helyökön a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint és a község, ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ő lelke azon meg nem nyugodván, de olyan prédikátort tarthasson, akinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért pedig senki a superintendensek közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az

1568
religióért senkitől, az előbbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit Istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás Istennek igéje által vagyon". Amikor Európa többi országaiban a legkegyetlenebb üldözéseknek voltak kitéve a protestánsok, a kicsiny Erdély földjén ime teljes vallásszabadságot hirdetnek ki az ország rendei.

Miután az igehirdetés szabadsága országgyűlésileg biztosítva volt, Dávid Ferenc arra igyekezett, hogy nézeteit minél szélesebb körben kifejtse s a nemességet és a köznépet a maga részére megnyerje. Ebből a célból 1568 március 3-án Tordára vitatkozó zsinatot hirdetett, amelyre meghívta Melius Juhász Pétert és a vele tartó kálvinista papságot, előre is biztosítva őket, hogy semmi bántódásuk nem lesz. Ez a zsinat a jelzett időben meg is tartatott. Azonban nem Tordán, hanem a fejedelem székvárosában: Gyulafehérvárt. Eljöttek erre a nagy mérkőzésre a magyarországi reformátusok, az erdélyi szász evangélikusok és az unitáriusok. A vitatkozás a fejedelmi palotában tíz napon keresztül tartott. Maga a fejedelem is udvarával együtt végig jelen volt az izgalmas vitatkozáson. A vitatkozás folyamán messzire kiemelkedett a többiek közül Dávid Ferenc ékesszólása és bibliai tudása. Ellenfeleit többször sarokba szorította. Bár a trinitáriusok nem ismerték el legyőzetésüket; de az unitáriusok győzelmét mutatja az, hogy e vita alatt megnyerték maguknak a fejedelmet udvarával együtt s a főurak tekintélyes részét. Ez volt a gyulafehérvári második nagy hitvita, amelynek következtében az erdélyi magyar egyház elveszítette kálvinista jellegét és unitáriussá lett.

Az unitáriusok önbizalma a szép eredmény láttán nagyon megnövekedett. Bántotta őket az, hogy a magyarországiak otthon a saját győzelmüket hirdetik. Kieszközték azért a fejedelemtől, hogy adjon alkalmat egy újabb mérkőzésre és pedig magyar nyelven, hogy a közönség is megértse s annál jobban tájékozódhassék. Hogy a magyarországi reformátusok minél nagyobb számban jelenhessenek meg, az újabb vitatkozás helyéül *Nagyvárad* állapított meg, ahol 1569 okt. 20—25. napjain tartották meg. Erre a vitatkozásra mind a két fél legjobb erői állottak ki. Eljött a fejedelem is tanácsosaival. A vitát a fejedelem megbízásából a nagytekintélyű *Békés Gáspár* első tanácsos vezette. Külső fényben vetekedett a második gyulafehérvári hitvitával. Hat napig tartott, amely idő

alatt bámulatos türelemmel sorakoztatták fel a küzdő felek érveiket. Közbe szólott többször a fejedelem és Békés az unitáriusok mellett. A vitatkozás az unitáriusokra szép eredménnyel járt, mert ezzel vallásuk győzelmét biztosították Erdélyben s magában Nagyváradon 3000-en fogadták el.

Ezeken a nagy hitvitákon Dávid Ferencnek egyetlen méltó ellenfele volt: a nagytudásu Mélius Juhász Péter. Azonban a küzdelem módját és eszközeit illetőleg egészen eltértek egymástól. Mert amíg Mélius a gúny és a kicsinylés hangja mellett állandóan máglyával és pallóssal fenyegetőzött: addig Dávid Ferenc azt tartotta, hogy „a hit kérdésében nem a hatóság kardjával, hanem az ige igazságával és a lélek szeretetével“ kell harcolni. Igazsága mellett ez a harcmodor is segítette azokban a hitvitákban, amelyek annyi babért teremtek számára.

8. János Zsigmond, az unitárius fejedelem.

Hogy a reformáció s különösen az unitárius vallás Erdély földjében olyan gyorsan gyökeret verhetett, abban nagy része van annak a türelmes és megértő szellemnek, amely János Zsigmond fejedelemsége alatt áthatotta e kis ország politikai kormányzását. János Zsigmond, aki 1540 július 7-én született Budán, súlyos örökséget vett át atyjától: Szapolyai Jánostól. Két erős párt küzdött egymással az ország birtokáért. Az egyiket német pártnak gunyolták, amely Ferdinándért és vele az ősi katolikus vallásért küzdött. A másik párt a nemzeti irányt képviselte s a reformáció felé hajlott. A két fél között a legelkeseredettebb harc folyt, amikor Szapolyai János meghalt. Halála előtt tanácsosait a magyar név dicsőségére kérte, hogy idegen nemzetből való királyt ne válasszanak, hanem fia mellett tartsanak ki, őt mihelyt az alkalom kedvez, koronázzák meg s ez által a nemzeti királyság tovább folytatását biztosítsák. Egyben fia gyámjává Szolimán török szultánt tette meg. Így történt, hogy János Zsigmondot atyja temetése után, alig két hónapos korában, azonnal magyar királlyá választották s Székesfehérváron megkoronázták. Melléje gyámul édes anyját, Izabellát tették. Egyben három tagból álló kormányzó tanácsot rendeltek melléjük a Petrovics, Martinuzzi és Török Bálint személyében.

Azonban a két párt között folyt versengést a török arra használta, hogy az ország egy részét, a fővárossal együtt, elfoglalta s a király anyjával együtt Erdélybe jött, ahol a rendek neki hűséget fogadtak. De a Martinuzzi és Castaldo fondorkodásai miatt, el kellett hagyniuk Erdélyt. Hosszas bujdosás és megpróbáltatások után, csak 1556-ban térhettek vissza, amikor Szászsebesen az erdélyi rendek és a hozzá tartozó magyarországi vármegyék János Zsigmondot újból urukká választották s ezzel megalapították az önálló erdélyi államot.

Mikor János Zsigmond másodszor vissza jött Erdélybe s fejedelmi székét elfoglalta, akkor már itt a reformáció győzedelmeskedett a katolikus egyház felett. A következő, 1557-ik évben a katolikus egyházi javakat állami javaknak nyilvánították s azokat nevelési célokra rendelték fordíttatni. Így alakult át országgyűlési határozattal Kolozsvárt a Domonkosrendű zárda, Marosvásárhelyen a Ferenc-rendű és Nagyváradon a Mindszentek zárdája nemzeti iskolává. Megszűnt a római katolikus püspökség. Ugy, hogy a fejedelemnek és anyjának a gyulafehérvári püspöki lakást adták át. Egy ideig még Izabella hordozta a kormányzás gondjait. Azonban 1559-ben bekövetkezett hirtelen halálával a 19 éves ifju fejedelem vette át az ország kormányzását. Politikailag és vallásilag egyaránt nehéz idő volt akkor az országban. Mindkét tekintetben a forrongás és az átalakulás ideje. János Zsigmondnak sikerült az önálló nemzeti fejedelemséget annyira biztosítani, hogy az csaknem 150 éven át a magyarságnak tántorithatatlan vára volt. A reformáció folytonos hullámvásárai közben pedig bölcs mérsékletével és nemes uralkodói erényeivel az egyensúlyt annyira fenntartotta, hogy Erdély a vallásszabadság klasszikus földje lett. Mert amíg Európa többi országában börtönökbe zárják, máglyára hurcolják s inkvizícióval gyötrik a reformáció híveit, addig a János Zsigmond országában, ha vannak is egyes kilengések, egyik országgyűlés a másik után hirdeti és biztosítja a teljes vallásszabadságot.

Maga a fejedelem, annyi más korabeli gondolkozó emberrel együtt, átment a reformáció különböző fokozatain. A gyulafehérvári második hitvita után unitáriussá lett. Már említettük, hogy a gyulafehérvári királyi nyomdát az unitáriusoknak adta, ami olyan nagy szolgálatot tett a vallási és nemzeti irodalomnak oly időben, amikor az országban levő másik két nyomda ilyen célból nem állott rendelkezésre. Kolozsvárt az Óvárban levő nemzeti iskolát, melyet eddig a város tartott fenn, az unitáriusoknak adta át. Őket segítette abban,

hogy ez iskolában a legjelesebb bel- és külföldi tudósokat alkalmazták tanárokkul, ami által ez az iskola Erdély legjobb nevű intézete volt. Iskolát alapított Nagyenyeden. A gyulafehérvári iskolát pedig, a külföldi hasonló intézetek példájára, Akadémiává akarta átalakítani, hogy abban Erdély ifjusága a legmagasabb kiképzést megnyerhesse. Ebből a célból Blandrata Györgyöt külföldre küldötte a hasonló intézetek tanulmányozására. Azonban terve kivitelében korai halála megakadályozta.

Nem csak az unitárius vallásnak volt pártfogója és támogatója. Országát minden népének a lelki békéjét védte és oltalmazta. Gyulafehérvárt a katolikus istentisztelet szabadságát biztosította oly időben, amikor már alig voltak katolikus hívők. Az 1566. évi országgyűlésben határozatot hozott arra, hogy „a románok közül a bálványozás kitöröltessék és az Isten igéje hirdettessék“. 1569-ben pedig az erdélyi román püspöknek Lámkereken egy házat ajándékozott „Isten igéjének nemzete között hirdetésében tanusított lankadatlan munkásságáért“. Udvarában jeles bel- és külföldi tudósok, művészek szíves otthont és meleg pártfogást találtak. Sőt arra is volt gondja, hogy külföldön utazó alattvalói ott megfelelő támogatásban és védelemben részesüljenek. Mozgalmat indított olyan irányban, hogy a hazai tudományosság emelése céljából tanuló ifjak küldessenek ki olaszországi egyetemekre.

Kár, hogy ez a nagyra hivatott és nemesen gondolkozó fejedelem testileg gyöngye és beteges volt. Minden jó szándékát és nemes tervét végre nem hajthatta. Mintha érezte volna, hogy maga nem sokáig lehet őre és védelmezője az általa megismert igazságoknak, 1571 január 1-re országgyűlést hívott Marosvásárhelyre, hogy ott gondoskodják olyan törvényről, mely a vallásszabadságot halála után is, minden félreértés ellen biztosítsa. Az országgyűlés a vallás ügyében a következő határozatot hozta: „Minthogy Krisztus Urunk parancsolja, hogy először az Istennek országát s annak igazságát keressük, az Isten igéjének hallása és prédikálása felől végeztetett, — hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az Confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók“. Ez volt uralkodása idejében az utolsó vallásügyi törvény, amellyel az unitárius vallást ismételten a törvényesen bevett vallásfelekezetek sorába iktatták s így lett Erdélyben négy „recepta religio“, ami e kis ország fennmaradásának egyik legerősebb biztosítékává vált.

A marosvásárhelyi országgyűlés után a fejedelem nagybeteg lett és ugyanazon év március 14-én meghalt. Az egy-

koru krónikairó (Borsos Sebestyén) így jellemezte: „Ez istenfélő és tökéletes keresztény fejedelem vala, kinél drágálatsabb fejedelem nem vala, ki az Isten igéjének olyan tudakozója lett volna. Ez a tanítóknak nemhogy rontója lett volna, de inkább nagy oltalmára volt. Noha ő az egyedül való Atya Istenről és annak Fiáról igaz vallásban vala, egyik fél tanítóit is nem háborgatja vala, a Krisztusnak tanítása szerint azoknak kigyomlálását az Isten igéjére hagyta vala, mely Isten igéje őket naponkint irtogatja vala“.

9. Az unitárius vallás elterjedése és az az egyház szervezése Erdélyben.

Az unitárius vallásnak részint a sajtó, részint a vitakozások által elhintett magvai kedvező talajra találtak Erdély földjében. Dávid Ferenc mellett kiválóbb apostolai voltak: *Basilius* István, *Sztárai* Miklós, *Csázmai* István, *Óvári* Benedek, *Gyulai* Pál és *Heltai* Gáspár. Kolozsváron négy magyar és egy szász unitárius egyházközség alakult. Kolozsvárról hullámgyűrűben terjedt el az erdélyi magyar városokban: Tordán, hol két egyházközség volt, Nagyenyeden, Désen, Gyulafehérvárt, Marosvásárhelyen, Abrudbányán, Torockón. De ezek mellett a kisebb vidéki helyek is örömmel fogadták az új hitet, amely világosságával kielégítette a józan gondolkozást. Egész egyházközségek lelkészeikkel együtt csatlakoztak hozzá. A *Székelyföld* lakóinak nagy része e hithöz csatlakozott. Csupán Csikszék és Háromszék havas alatti falvaihoz nem jutott el az új hit, amelyek különben a reformációtól általában elzárkoztak.

Kolozsvártól északra a szamosmelléki községek egészen a radnai hegyekig unitáriusokká lettek. Nagybánya és Magyarláros vidékén sok unitárius egyházközség volt, amelyek a *belső szolnoki* egyházkört alkották. Kolozsvártól nyugatra a Kis-Szamos, Sebes-Körös folyók közti rész szintén unitárius volt, amely a *dobokai* kört alkotta. Kalotaszegen is volt egyházkör, amelyet *kalotaszegi* körnek neveztek. A szilágysági egyházközségek alkották a *Kővár-középszolnoki* egyházkört.

Miután a fejedelem unitáriussá lett, őt követték Erdély kiválóbb családjai. Ilyenek voltak: Békés Gáspár, Pókai Jakab, Hagymási Kristóf, Bocskai György, a Kornis-, Bethlen-, Csáki-, Toroczkai-, Mikes-, Mikó-, Daniel-, Zsuki-, Petriche-

vich-Horváth-, Kemény-, Székely-, Gálfi-, Macskási-, Kun-, Szilvási-, Henter-, Vas-, Miske-, Nalácsi-, Keresztesi-, Győröfi-, Bogáthi-, Balassa-, Serédi-, Pekri-, Zólyomi- stb. családok. Ezek jobbágyaikat is magukkal hozták. Ennek folytán Erdély magyarsága annyira e hithez csatlakozott, hogy a református egyháznak csak egyes töredékei maradtak. Kalotaszegtől a Hargitáig terjedt. Vagy, amint a krónikairó (Borsos Sebestyén) megjegyzi: „Majd mind az ország arra hajlik vala“.

Az egyházközségekből alakultak az egyházkörök. Ilyen 13 volt. Mindeniknek élén állottak a *seniorok* vagy esperesek. Az egyházkörök alkották az egyetemes egyházat, amelynek élén állott Dávid Ferenc, mint püspök. Hogy mennyi volt az egyházközségek s ezekben a lelkek száma, azt pontosan tudni nem lehet. Az 1578-ik évben, Tordán tartott zsinaton 322 lelkész volt jelen. Ebből jogosan lehet arra következtetni, hogy legkevesebb 400 egyházközség lehetett.

Az unitáriusok nagy gondot fordítottak arra, hogy a *hittant* tisztázzák. Erre annyival inkább szükség volt, mert a vallásos eszmék forrongásban voltak. Ujabb meg újabb gondolatok vetődtek fel. A lelkek ösztönszerűleg vártak és kerestek valami olyan hitet, amelyben megnyugvást találnak. Az unitáriusok szoros kapcsolatot tartottak fenn a lengyelekkel. Az ott megjelent vallásos iratok, confessiók és káték hamar eljutottak Erdélybe s itt mélyítették a hitet s tisztázták a felfogásokat. E mellett a kolozsvári főiskolánál jeles tudós tanárok voltak alkalmazásban, akik ismerték az egész antitrinitárius irodalmat s tudásukat a fölmerült hitbeli kérdések tisztázására fordították. Így a szentháromság kérdésén kívül fölmerült az eredeti bűn, a megigazulás, a predestináció, a test feltámadása és a lélek halhatatlanságának a kérdése, amelyeket részint, mint az „antikrisztus szerzeményét“, elvetettek, részint a biblia alapján a saját vallásos nézeteikkel összhangzásba hozták. A biblia mellett általában az apostoli hitvallást fogadták el a hit szabályozójának. Azon sem lehet csodálkozni, hogy a vallásos eszmék ezen forrongása idején a Chiliázmus vagy Jézus ezer éves országglásának az eszméje fölmerült, amelyet az őskeresztények is elfogadtak. Nem kis zavart okozott az, hogy Dávid Ferenc és vele többen a kis gyermekek keresztelését bibliaellenes eljárásnak tekintették s azt megszüntették, amiért sokan az anabaptizmus vádjával illették.

A hittannak megfelelően, az *énekes könyvet* is átdolgozták. Legelőbb az unitáriusok Preusz János-féle zsoldáros könyvet használták, amelyet 1566 körül nyomattak Frankfurt-

ban. A szász unitáriusok ezt az énekes könyvet használták 1716-ig. E mellett Dávid Ferenc is adott ki a magyar gyülekezetek számára „Isteni dicséretek“ címen egy énekes könyvet, amely három részből állott, u. m. alkalmi énekek, zsoltárok és isteni dicséretek. Ebbe vettek át katolikus egyházi énekeket, továbbá a Luther-féle zsoltáros könyvből és a lengyel szociniánusok énekes könyvéből. De irtak bele eredeti énekeket is: Dávid Ferenc, Batizi András, Skaricza Máté, Sztárai Miklós, Dóczi Zsuzsanna és Huszár Gál.

A régi *templomok*, a hivek áttérésével, unitárius templomokká lettek. A kolozsvári főtéri templom használása, a plébánusi vagy a főpapi hivatal s annak jövedelmei körül nézeteltérések merültek fel a magyarok és szászok között. Miután nem tudtak megegyezni, az ügyet a fejedelmi tábla elébe terjesztették, amely úgy döntött, hogy a főtemplomot s a plébánusi hivatalt és jövedelmeit a két fél közös tulajdonává tette. A főpapot rendre egyszer a magyar, máskor a szász nemzetből válasszák. Ugyanezt a szabályt alkalmazták a város főbirájára nézve is; mert akkor az egyházi és polgári község nem volt még elkülönítve, hanem a város tanácsa volt az egyházközség kormányzó testülete s az választotta a főpapot, akit plébánusnak neveztek. Az istentisztelet külső formája egyszerű volt s általában a református gyakorlatot tartotta meg.

Elemi iskolák, az egyházközségekkel együtt, lehetőleg mindenütt keletkeztek. Azonban az unitáriusok ezzel nem elégedtek meg, hanem igyekeztek az Isten igéje mellett a világi tudományokat is minél nagyobb mértékben és szélesebb körben terjeszteni. Ezért az ország különböző részében olyan alsóbb foku iskolákat létesítettek, amelyekben a középiskola két alsó osztályát is végezni lehetett. Ezeket *partikulának* nevezték. Ilyen partikula volt: Hidvégen, Szenterzsébeten, Radnóthon, Torockón. *Középiskolák* voltak: Tordán, Nagyenyeden, Deésen, Marosvásárhelyt, Gyulafehérvárt és Kolozsvárt a szentpéteri külvárosban. Kolozsvárt volt a *főiskola*, amelyhez a legkiválóbb tanerőket alkalmazták nemcsak Erdélyből, hanem a külföldről is. Ilyenek voltak: Sommer János, Paleolog Jakab, Pinczovita Mátyás, Franken Keresztély, stb., akik irodalmi tevékenységükkel is jó hírnevet hagytak maguk után.

10. *Az unitárius vallás Magyarországon.*

Az a szabadszellemű vallásos mozgalom, melyet Dávid Ferenc Erdélyben megindított, hamar áttört a kis ország határain. *Arany* Tamás Debrecen vidékén, akit Meliusznak sikerült volt korábban elhallgattatnia, amint értesült az erdélyi unitárius mozgalomról, több társával együtt ahhoz csatlakozott és azt hirdette.

Maradandóbb nyomokat hagyott maga után *Egri* Lukács. Ő Egerben született s *Wittenbergben* tanult. Miután néhány évig szülővárosában paposkodott, Kolozsvárra hívták meg magyar prédikátornak. Azonban az erdélyi levegő nem kedvezett egészségének s ezért 1565-ben visszament szülőföldjére. De magával vitte az unitarizmus szabad eszméit, amelyeket Dávid Ferencről sajátított el, aki már akkor nemcsak Károlyi Péterrel szemben, hanem templomi beszédeiben is hirdetni kezdte volt. Ezeknek az eszméknek lett bátor szószólója Magyarország északi részeiben. Azonban Károlyi Gáspár gönci lelkész ellene szegült. Már 1566-ban a gönci zsinaton hitvitára kényszerítette, de le nem győzhette, sőt utána nem sokkal *Ungvár* városa papjának hívta meg s az ungi egyházmegye esperessé választotta. Ez a sikertelenség nem csüggesztette el Károlyit. Mivel egymaga nem tudott győzelmet aratni, segítségül hívta Meliuszt és a világi hatóságot. 1568-ban kieszközölték Schwendi Lázárnál, Felsőmagyarország katonai parancsnokánál, hogy Kassa városában Lukács pap ellen zsinatot tarthassanak. Ezen a zsinaton egy hitvallást fogadtak el, melyben a szentháromság hitét domborítják ki, *Egri* Lukácsot pedig a Schwendi Lázár közreműködésével börtönbe záratták. Még 1573-ban is a börtönben sinylődött. További sorsa ismeretlen.

Az unitarizmus Magyarország felé igazi hóditó útján a nagyváradi hitvita után indult el. Legjelesebb papjaik, kik már az erdélyi hitvitákon kitűntek, indultak el az ország különböző részébe. *Basilus István*, a nagyváradi egyházközség szervezése után maga mellé vette *Karádi Pált*, *Óvári Benedeket*, *Thordai Mátét*, *Jászberényi Istvánt* s velük apostolok módjára elindult az új hit terjesztésére. Belényesen, Debreczenben, Békésen, Makón, Hódmezővásárhelyen, Csanádon nevezetes hitvitákat rendeztek és egyházközségeket alapítottak. *Basilus*, miután egy ideig Belényesen paposkodott, 1578-ban visszatért Kolozsvárra, ahol azután mint lelkész és esperes működött.

Azonban társai Magyarországon maradtak s ott folytatták apostoli munkásságukat. Makón *Thordai Máté* buzgolkodott, aki nagyműveltségű férfi és költő volt. Több egyházi éneket irt. Székesfehérvári *Karádi Pál* Temesvár papja lett. Karádon, Somogy megyében született. Gyermek- és ifjúkorát Székesfehérváron töltötte. Innen kapta előnevét. Innen a törökök elől menekülve, Erdélybe jött. Karánsebesen Bethlen Gergely várkapitány udvari papja volt. Számos hittani műve mellett a magyar irodalomban örök emléküvé tette nevét „Ballassi Menyhért árultatása“ című művével, amelyben az ország romlottságát a guny fegyverével ostromozta. Ezen kívül irt olyan szinműveket, amelyekben az egyes hittani kérdéseket vitte a közönség elébe. Ezek között nevezetes a „Debreczeni Disputatio“ c. műve, melyben az unitárius vallásnak a református vallás fölötti előnyét mutatja be. Ezt a szindarabot az unitárius tanulók többször eljátszották az iskolában. De Karádi, mint temesvári pap irta be nevét az unitárius egyház történetébe. Az ő működése folytán terjedt el Magyarország déli részében az unitárius vallás. Amikor későbbben a Dávid Ferenc elítéltetése miatt a magyarországi egyházközségek elszakadtak az erdélyiektől, Karádit választották meg püspökké. *Óvári Benedek*, aki előbb a gyulafehérvári iskola igazgatója volt, az aradmegyei *Simánd* község lelkésze lett, aki egyike volt a legtekintélyesebb unitárius papoknak.

Az unitárius vallás a magyarországi részekben legnagyobb hullámokat vetett a Dunántúl. Ezt elősegítette a török uralom, de különösen *Dudics András* pécsi kath. püspök. Korának egyik legkiválóbb tudósa volt, ki a tridenti zsinaton a magyar katolikus papságot képviselte. Azonban szabadszelleme nem fért meg ez egyház keretei között. Előbb kálvinista lett. De itt sem találta meg lelke nyugalmaát. Azonban kezeihez jutottak a Dávid Ferenc és Blandrata iratai s azokban találta meg azt, amire igazságot szomjuhozó lelke vágyakozott. Egyik, Bézához írott levelében elismeri, hogy „a legdicsőbb férfiak azok, akik őt a háromságos értelemről elvonták, akik latin nyelven kiadott irataikkal a pápaság által eltemetett Krisztust sirjából kiásták, akik az evangéliumi igazság legtisztább megértésére, mintegy ujjal mutatva elvezetnek“. Kétségtelen, hogy ez a nagy befolyású püspök Pécsen és környékén előkészítette a lelkeket az unitárius hit befogadására. Ezt mutatja az, hogy a Dunántúl Pécs volt az unitárius vallás központja, hol iskolájuk volt. Az első pap *Jászberényi* lehetett. Azonban a Dunántúl igazi unitárius apostola

Válaszuti György, aki megelőzőleg a kolozsvári főiskola szeniora volt. Kiváló hitvitázó, akivel nem szívesen mérkőztek össze a kálvinista prédikátorok. Nevezetes hitvitája volt Pécsen *Skaricza* Máté ráckevei református lelkésszel. Irodalmilag is szép emléket hagyott maga után. Hogy Baranya vidékének ezen unitárius reformátora mikor halt meg, biztosan nem tudjuk.

Még többrendbeli hitvita mutatja a dunántúli unitarizmus térfoglalását. Ilyenek voltak a laskói, tolnai, kozári, küllüdi és harsányi hitviták. Ez utóbbi szomorú kimenetelű volt. Ebben unitárius részről részt vett *Alvinczi* György helybeli lelkész és *Tolnai* Lukács, aki valamelyik közelebbi egyházközség papja lehetett s látogatóban volt nála, Nagyharsányban. Megjelent e városban *Veresmarty* Ilyés hercegszöllősi református püspök több társával együtt s hitvitára kényszerítették a két unitárius papot. A bírók is a reformátusok közül kerültek ki. Ezek a saját hitfeleiknek adtak igazat. Ezért a két unitárius papot halálra ítélték s *Alvinczit* fel is akasztották. Azonban ez a kegyetlen eljárás nem maradt megbosszulatlannul. Élt abban az időben *Visegráddal* szemben fekvő Nagymaroson egy unitárius főember: *Marosi* Trombitás János, akinek udvari papja *Csapó* György volt. Ezek az ügyet Budára, a török basa elé terjesztették. A basa maga elébe idéztette a református és unitárius papokat s az ő jelenlétében folyt le a híres budai disputáció 1575-ben. A basa az unitáriusoknak adott igazat s felszólította őket a bosszuállásra. Ezek azonban kijelentették, hogy Ilyés püspöknek és társainak a halálát nem kívánják s a bosszuállást Isten öfelségére bizzák. Ezért a basa váltságdíj ellenében szabadon engedte őket.

Ezek a kevés számban fennmaradt adatok mutatják, hogy az unitárius vallás Magyarországon a Duna és Tisza között, továbbá a Dunántúl, Nagymarostól Szigetvárig és Siklósig nagy hódításokat tett a XVI-ik században.

11. Az első megpróbáltatások.

A János Zsigmond korán bekövetkezett halála után, az unitárius egyházra nézve megindultak a megpróbáltatások napjai. Helyébe a közvélemény két férfi körül csoportosult. Az unitáriusok *Békés Gáspárban* látták azt az utódot, akitől vallásuk és egyházuk megszilárdulását és tovább fejlesztését

remélhették. Ő egyszerű köznemesből emelkedett a fejedelem legelső tanácsosává. Vallására nézve unitárius volt. János Zsigmond uralkodása alatt kiváló érdemeket szerzett a vallási és állami ügyek intézésében. Dávid Ferenc szerint őt „az Isten az igaz ítéletnek lelkével megajándékozta“. A másik jelölt *Báthory István* az ősi somlyai Báthory család sarja, buzgó katolikus. A rendek az utóbbit választották meg. Békés Gáspár nem nyugodott bele ebbe a mellőztetésbe. Az osztrákok segítségével fegyvert fogott Báthory ellen; de a szerencse az utóbbinak kedvezett. A Kerelő-Szentpál mellett 1575-ben vívott döntő ütközetben Báthory lett a győztes. Maga Békés ugyan életben maradt s az országból elmene-kült, de párthiveit Báthory csaknem teljesen kiirtotta.

A Báthory István uralkodásával (1571—1576) egészen más szellem költözött a gyulafehérvári fejedelmi palotába s evvel együtt megváltozott az erdélyi közvélemény is. Ő az eddigi mérész és szabadröptü vallásos gondolkozást a katolikus egyház hitcikkelyeivel akarta utjában megállítani. Kétféle oka volt erre. Egyik az, hogy csak ettől az irányzattól várhatta a maga és családja számára az erdélyi fejedelmi trón biztosítását. A másik az, hogy így remélte Erdélynek a nyugati katolikus kereszténységgel való kapcsolatát helyreállítani s rokonszen-vét megnyerni. Azonban jól tudta, hogy amiként az unitá-rizmushoz csak fokozatosan emelkedhettek a lelkek: úgy a katolikus egyházba sem lehet egyszerre visszaterelni az em-bereket. Ezért egyelőre csak az unitáriusok ellen vette fel a küzdelmet. Nem nyílt harcot folytatott, hanem az ág. hitv. evangélikus és reformátusoknak kedvezett az unitáriusok hát-rányára. Az előbbieket hitvallásukban megerősítette, még az 1571-ben Medgyesen tartott zsinaton; de itt azokról, akik „az Ariánus tévelygésbe estek“, semmi említés nincsen. Az utób-biaknak megengedte, hogy ugyanott püspököt válasszanak, de a Dávid Ferenc püspökségét nem akarta elismerni. Dávid Ferencet az udvari papságtól elmozdította s ugyanakkor Ká-rolyi Péter nagyváradi lelkészt, aki a Dávid Ferencsel való összeütközés miatt ment el Kolozsvárról, meghívta udvari papjának. Bár ezt el nem fogadta, de azért többször behívta udvarába „a mennyei tudomány prédikálására“. A királyi nyomdát Gyulafehérváron elvette az unitáriusok kezéről. Hogy az unitárius igehirdetés sikereit ellensúlyozza, kiváló képzett-ségű és a szónoklásban kitűnő református lelkipásztorokat hozatott be Magyarországról s azokat kedvezményekben része-sítette. Mig az unitárius papoktól a János Zsigmond által

adott javadalmakat kezdette visszavonni. A vallásos iratokat cenzura alá vetette, ami által az unitárius szellemű könyvek kiadását lehetetlenné tette.

Mindezeknél több veszedelmet rejtett magában az u. n. „innovációs“ törvény, amelyet 1573 május 24—27. napjain Tordán hozott az országgyűlés, amely így szólott: „Senki, akár külső, akár a fejedelem erdélyi és magyarországi birodalmában levő ember a religióban innovatiót behozni ne merjen; a fejedelem az efféle innovatorokat ne szenvedje, sőt, büntesse meg.“ Ennek a törvénynek a hatása alatt írhatta Dávid Ferenc Krakkóba Palealog Jakabnak, hogy ügyük napról-napra rosszabbra fordul s félő, hogy őket törvénytelenül vádolják s helyükről elűzik. Egyelőre Dávid Ferenc ezen aggodalma nem vált valóra. Még nem jött volt el a nyílt küzdelem ideje. De hogy milyen eszközökkel akarta a fejedelem az unitáriusok táborát megbontani, arra példa az a levél, amelyet *Csanády* Imre kalotaszentkirályi unitárius papnak írt, amelyben felszólítja, „hogy ha el nem akar veszni, térjen észre s fog kapni a gyalui udvarból egy hordó bort és tiz mérő buzát. Ha téves vallását elhagyva, a katolikus vallásra visszatér, egész háza népe tapasztalni fogja a fejedelem bőkezűségét.“ Azonban az ilyen ígérek és fenyegetések nem tántoritották meg az öreg papot. Egy más eszköz az unitáriusok visszaszorítására az volt, hogy, ha valahol egy unitárius pap meghalt, oda más vallásu lelkészt rendelt. Így történt Szászvároson, ahová az unitárius pap halála után lutheránus papot küldetett.

Báthory Istvánt nem elégítette ki az erdélyi fejedelemség. Ezért Lengyelország királyi trónjára vágyakozott. Eme politikai céljára kívánta felhasználni azt az összeköttetést, amelyben az erdélyi unitáriusok voltak a szociniánusokkal. E célból Blandratát egy követség élén Lengyelországba küldötte. Ez alatt Medgyesen 1576 január 28-án tartott országgyűlés hivatalosan is elismerte a Dávid Ferenc püspökségét s egyben megengedte, hogy ha ő akár betegsége, akár halála vagy bármely más ok miatt akadályozva volna a püspöki hivatal betöltésében, helyébe az unitáriusok más püspököt választhatnak. Ez a joga az unitárius egyháznak azóta fennáll. Báthory István terve sikerült. 1576-ban lengyel királlyá választották s ezzel Erdély trónjáról lemondott s maga helyett testvérét: *Kristófot* ajánlotta az erdélyi fejedelmi székbe.

Politikailag Báthory István Erdély jobb uralkodói közé tartozik. Azonban katolikus irányu uralkodásával az unitárius

egyházat és hiveit súlyos megpróbáltatásoknak tette ki. Blandrata volt az, aki az ő uralkodása alatt is a fejedelmi kegyet csorbitatlanul élvezte. Azonban semmi nyoma nincsen annak, hogy nagy befolyását ezek javára érvényesíteni igyekezett volna. Báthory Istvánnak tulajdonítják ezt a szép jellemmondatot: „Hármat tartott meg Isten magának: semmiből teremteni, jövődőt előre tudni és a lelkiismereten uralkodni.“ Azonban az unitáriusokkal szemben követett magatartása az utolsót illetőleg, éppen ellenkezőt bizonyít. Ő a lelkiismereten is uralkodni akart.

12. *Dávid Ferenc elítélése és halála.*

A Báthory István által megindított politikát utóda és testvére *Báthory Kristóf* (1576—1581) folytatta. Sőt református neje befolyására még több kedvezményben részesítette a reformátusokat s erélyesebben üldözte az unitáriusokat. Mindjárt uralkodása elején (1576) Tordán azt a határozatot hozta, hogy az unitáriusok zsinatot csak Tordán és Kolozsvárt tarthatnak. Ez a határozat homlokegyenest ellenkezett a vallásszabadságot biztosító eddigi törvényekkel. Annyival súlyosabban érintette az unitáriusokat, mert nekik éppen Székelyföldön volt a legszámosabb egyházközségük, amelyeknek felügyeleti jogát így kivették az unitárius püspök kezéből. A következő évben még súlyosabb bilincset tett az országgyűlés az unitárius püspök kezére. Midőn a korábbi innovációs törvényt megújította, *Tordai Sándor András* református püspöknek jogot adott arra, hogy az országban mindenütt vizitálhat, igazgathat, zsinatot tarthat; más valláson levőket, ha lehet, a maga vallására téríthet. De ugyanakkor Dávid Ferencnek megtiltotta Tordán és Kolozsváron kívül a zsinattartást. Ez a határozat már nyílt harcot jelentett az unitáriusok ellen.

Dávid Ferenc látta a fenyegető veszélyt, amely az országgyűlés megváltozott közhangulata miatt feje fölött tornyosul. Hogy ezt ellensúlyozza 1578 március havában Tordára zsinatot hívott. E zsinaton 322 pap jelent meg. Ez a népes zsinat kimondotta az u. n. „*comunis profetiat*“ vagyis azt, hogy bármely hittani kérdésről, amiben a zsinat nem döntött, szabad vitatkozni anélkül, hogy ezáltal ujitást követnének el. Ez a határozat természetes következménye a protestantizmus

által kivivott hit és lelkiismereti szabadságnak, amelyet a korábbi erdélyi törvények biztosítottak. Azonban ez idő tájban egész Európában megindult katolikus visszahatás miatt éppen ez okozta a Dávid Ferenc bukását.

Amiképpen eddig semmi külső körülmény nem tudta eltántorítani az igazságtól: ugy most is rájött arra, hogy a szociniánizmusban nagy ellentmondás van, amidőn Jézust nem tartja igaz Istennek, de azért imádását és a könyörgésben segítségül hívását nemcsak megengedi, hanem követeli. Ezt az újabb meggyőződését nem titkolta, sőt az különösen a székelyföldi egyházközségekben gyorsan elterjedt. Blandrata, aki egy idő óta vallási kérdésekkel nem foglalkozott s aki azt hitte, hogy a szociniánizmussal a vallási reformáció elérte a tetőfokát: ezt az újabb fejlődést az egyházra nézve veszélyesnek tartotta. Ezért minden áron el akarta téríteni e felfogásától Dávid Ferencet. De Dávid azzal felelt, hogy Kolozsvárra zsinatot hivatott s ott nyilvános vita tárgyává tette azt a kérdést, hogy Jézust lehet-e Istennek nevezni s lehet-e a könyörgésben segítségül hívni? Sőt emellett a megigazulás és előreelrendelés tanait is kérdés tárgyává tette. Blandrata ezt az eseményt közölte a lengyel antitrinitáriusokkal s egyben megkérte a Krakkóban tartozkodó *Szocinusz Fausztot*, hogy jöjjön Kolozsvárra s Dávid Ferencet személyesen győzze meg tévedéseiről. Szocinusz vállalta a feladatot. Eljött Kolozsvárra. Mintegy öt hónapot töltött itt s a Dávid Ferenc házában lakott. A két kiváló férfi sok szép gondolatot vetett fel az egymással való vitatkozások folyamán; de Dávid Ferenc mégis megmaradt amellett a felfogása mellett, hogy Jézus, ha nem Isten, akkor őt sem imádni, sem segítségül hívni nem kell; mert akkor Máriát és a kath. egyház többi szentjeit is imádnunk kellene. Ilyenformán egyik fél sem tudta a másikat meggyőzni s Szocinusz siker nélkül távozott el Kolozsvárról. De már ekkor a kérdés annyira élére volt állítva, hogy békés megoldása lehetetlenné vált. Dávid Ferenc bizva a maga igazságában 1579 február havára Tordára zsinatot hivatott, amelyen megállapították, hogy a Dávid Ferenc tanításaiban semmi újítás nincsen. Az az egy Istenben való hitnek természetes következménye. Blandrata viszont Kolozsvárra hívott meg 50 papot s azok előtt fejtette ki azokat a veszedelmeket, amelyek az egyházra és a papságra következhetnek, ha a Dávid álláspontjához ragaszkodnak. Két párt állott szemben egymással. Az egyik jelszava ez volt: Adoramus. A másiké: Non adoramus.

Blandrata most már a végső eszközhöz folyamodott. A fejedelem előtt Dávid Ferencet ujitással vádolta. A fejedelem kapott a kedvező alkalmon, hiszen régóta szerette volna elhallgattatni. Azonnal irt a kolozsvári városi tanácsnak, hogy Dávidot tiltsák el a templomi szolgálattól, tartsák őrizet alatt s hozzá menni senkit se engedjenek. Így lett Dávid Ferenc fogoly a saját házában. Ez a fejedelmi rendelet nagy visszataszást szült Kolozsvárt, hol Dávid Ferencnek sok hive és barátja volt. De a fejedelem evvel sem elégedett meg, 1579 április 26-ra Tordára országgyűlést hívott, amelyre Dávidot is megidézték. Azonban érdekében olyan tekintélyes küldöttség jelent meg a fejedelem előtt, hogy jónak látta a gyűlést elhalasztani. Ezt a gyűlést Gyulafehérváron június 1. és 2-án tartották meg. Addig Dávid Ferencet katonai őrizet alá helyezték. A gyulafehérvári gyűlésre már betegen és elgyengülve érkezett az agg püspök. Ő, aki szónoklatának ellenállhatatlan varázsával éveken keresztül vezette Erdély népét, most kénytelen védőt vinni a maga igazságának védelmére. Trauzner Lukács, Kolozsvár város jegyzője s a püspök veje, volt támasza és védője. Mikor a fényes gyűlésteremben megjelentek, maga a fejedelem adatott széket, hogy leüljön az elgyengült vádlott. Mindjárt a gyűlés elején Blandrata azt az indítványt tette, hogy miután a szóban levő kérdést a lengyel antitrinitáriusok elébe terjesztették, nyugodjék meg Dávid Ferenc ezek ítéletében. Erre Trauzner eme nevezetes kijelentést tette: „Eklézsiáink szabadok, országunk s a nemesség akaratától függők, nem függenek más országokéitól“.

A kétnapos gyűlésen a főkérdés az volt, hogy vajjon ujitó-e Dávid Ferenc vagy nem? A nagybányai pap kifejtette, hogy miután hitvallásilag elfogadták, hogy csak egy az Isten, azzal már kizárták Krisztus imádását s így Dávid Ferenc ujitónak nem nevezhető. Amikor Dávid Ferenc megjegyezte, hogy Blandrata is korábban Krisztus nem imádását illetőleg vele egy nézetben volt: Blandrata esküvel bizonyította, hogy ő sohasem osztozott Dávid ezen felfogásában s ha osztozott volna, most kész azt tévelygésnek minősíteni és visszavonni. A heves és izgatott tárgyalás végén szavazással döntöttek a kérdés felett. A szászok nem szavaztak. Az unitárius nemesség a Dávid pártján volt. Azonban a megfélemlített többség mégis rásütötte az ujitás vádját. Az ítélet is nyomban megtörtént. Másoknak „példájára“ holtig tartó börtönnel sújtották azért, hogy ilyen „istentelen, hallatlan, átkozott káromkodásra vetemedett“. Nyomban Déva várába szállították, ahol még

ugyanazon év november 15-én meghalt. Vele a legnagyobb és legmerészebb magyar reformátor szállt sirjába, aki fényes elméjével mindig az igazságot kereste s mindent kész volt kockára tenni, ha egy-egy lépéssel közelebb juthatott céljához. Nagy tudásával és elragadó ékesszólásával egy országnak volt világító szelleme s annak világraszóló dicsőséget szerzett. Az unitárius egyház megalapítóját, halhatatlan emlékü első püspökét és mártírját tiszteli benne. Temetési helye ismeretlen, de a dévai várban egy szerény emléktáblát állított neki az utódok hálás kegyelete.

13. Blandrata és Hunyadi Demeter egyházmentő munkássága.

Az unitárius egyházra nézve súlyos csapást jelentett a Dávid Ferenc elítélése. Csak kevesen tudták az ő jövőbe látó szellemét magas szárnyalásában követni. A hittani kérdések még mindig forrongásban voltak. Az egyház szervezése a kezdet kezdetén volt. A pásztor nélkül maradt nyáj megriadt. Különösen a magyarországi hivek lelkében ébresztett nagy keserőséget a szeretett püspök halála. Ez a keserűség jutott kifejezésre abban a levélben, amelyet *Karádi* Pál küldött az erdélyieknek. „Elvesztettétek — ugymond — az ártatlan embert, kinek a keresztény vallás iránt oly nagyok érdemei. De eljön az idő, midőn Dávid Ferencet, Krisztus ez igaz vértanuját, körmeitekkel a földből kikaparnátok és az életre visszahoznátok! . . . Nem érhetett minket az ő elvesztésénél nagyobb veszedelem“. Az erdélyi papokat Kain atyjafiainak nevezte. Blandratát Kajafásnak és viperák fajzatának cimezte. Hasonló éles hangon irt *Óvári* Benedek Simándról, aki jelen volt a gyulafehérvári tárgyalásnál s aláírta az elébe tett szociniánus hitvallást; de otthon hivei körében megbánta tettét s ismét az ellenzékhez csatlakozott. Hiába kísérelte meg *Basilus* István a fölizgatott kedélyeket lecsendesíteni. Pedig személyesen ment ki Magyarországra s ott végigjárta a nevesebb egyházközségeket, melyeket ő alapított. Az elkeseredés vége az lett, hogy elszakadtak az erdélyiektől s *Karádi* Pált püspöküknek választották. Az ő felügyelete alatt állottak az összes magyarországi egyházközségek s megkülönböztetésül „alföldi püspök“ nevet kapott.

Ebben a nehéz helyzetben Blandrata vette kezébe az

ügyek intézését. A veleszületett olasz simulékonysággal és hosszas politikai pályáján szerzett tapasztalataival feltartóztatta a gyorsan közelgő veszedelmet. A Dávid Ferenc elítélése után egy hónapra, július 2-*ra* zsinatot hívott Kolozsvárra, amelyen csaknem minden unitárius pap megjelent. Itt ismételten előadta azokat a veszedelmeket, amelyek a hittani kérdések fessegetésével s különösen a Krisztus nem imádása tanához való ragaszkodással érhetnék az egyházat. Előterjesztett egy hitvallást négy pontban, amely a szociniánizmus értelme szerint szólott a Jézus Istenségéről, imádásáról, segítségül hívásáról és a Krisztus országáról. Ezt a hitvallást, ha nem is meggyőződésből, de a külső viszonyok kényszerítő hatása alatt, a jelenvoltak egyhangulag elfogadták. E hitvallás a Dávid Ferenc tiszta unitarizmusát visszafejlesztette ugyan; de az akkori közhangulat mellett mégis üdvös lépésnek kell tartanunk az egyház megmentése érdekében. Sőt későbben is jó szolgálatot tett az egyház hitelveinek a külvilággal szemben való igazolására.

Ugyanezen zsinaton a hitelvek megállapítása mellett az egyházi szervezet tovább építéséről is gondoskodott Blandrata. Az egyházi ügyek intézésére egy 24 tagból álló tanácsot (*consistorium*) állítottatott fel, amelynek helyes voltát mind az akkori körülmények, mind a későbbi események igazolták. Ugyancsak ezen a zsinaton határozták meg, hogy a fennforgó vitakérdések és ujitások fölött se magánlag, se nyilvánosan senki vitatkozni ne merészeljen. A papok a szószékről a népet haszontalan véleményekkel ne zavarják, hanem inkább jó cselekedetek gyakorlására serkentsék. Prédikáció előtt való imádkozásnál a „Mi Atyánk“ tartassék meg. Egy pap se változtassa meg helyét a *superintendens* és a *consistorium* hire nélkül. Egyben igéri a *consistorium*, hogy az egyházi élet más kérdéseire nézve rövidesen szabályzatot készít s azt zsinat elébe terjeszti.

Egy másik intézkedése Blandratának az volt, hogy a Dávid Ferenc elítélésével megüresedett püspöki székre, a zsinat megkérdezése nélkül, *Hunyadi* Demeter kolozsvári prédikátort ajánlotta, kit Báthory Kristóf meg is erősített hivatalában. Ez az eljárása önkényű volt, mert ez által a csak nem régen kapott püspökválasztási jog már az első alkalommal csorbát szenvedett. De tekintettel arra, hogy a püspökválasztás abban a bizonytalan helyzetben nagy megrázkódtatással járhatott volna s a válságos helyzetben levő egyházra veszedelmet hozhatott volna: Blandratának ez az eljárása az egyház javára szolgált.

Evvel el is tűnik a nyilvános egyházi szereplés teréről az a férfi, akinek az erdélyi reformáció történetében elévülhetetlen érdemei vannak s aki a szociniánizmust Erdélybe hozta s ez által megindította azt a mozgalmat, amely az unitárius egyház megalapításához vezetett. Méltán vonta magára a maga korában a szabad szellemű unitáriusok haragját azért, hogy Dávid Ferenc ellen, egykori jó barátja és munkatársa ellen, vádat emelt a fejedelem előtt. De másfelől elismerés illeti azért, hogy nehéz helyzetben az egyház élére állott s azt a romlástól megoltalmazta. Fő jellemvonása, ellentétben Dávid Ferencel, az volt, hogy a külső viszonyokhoz mindenütt tudott alkalmazkodni. Ezért van, hogy azt a tekintélyt és befolyást, melyet az unitárius János Zsigmond udvarában szerzett, a buzgó katolikus Báthoryak alatt megtartotta, sőt gyarapította. Az egyházi élet teréről való visszavonulás után is a Báthoryak udvari orvosa maradt egész haláláig, ami 1588-ban következett be. Ugyanez évben kelt végrendelete Gyulafehérvárt. Ez is arról teszen bizonyosságot, hogy vallása igazságáról lelkében meg volt győződve s annak jövő fennmaradását szíve szerint óhajtotta. Unokaöccsét tette általános örökösévé, de azzal a kikötéssel, hogy ha az „a keresztényi és evangéliumi hitben megmarad“, ha pedig a „pápistaságra“ visszatérne, az esetben az örökséget rögtön veszítse el.

Blandrata által az egyházmentés terén megindított nyomokon tovább haladt az új püspök: *Hunyadi Demeter* (1579—1592).

Vajdahunyadon született. A kolozsvári iskolában egy ideig segédtanító, majd négy évig a nagyenyedi iskola igazgatója volt. Egyike volt azoknak a magyar ifjaknak, akiket János Zsigmond a Dávid Ferenc ajánlatára Olaszországba küldött tanulmányai folytatása céljából. Itt ismerkedett meg Báthory Istvánnal. Onnan haza jöve, a kolozsvári iskola rektora s azután ugyanott magyar prédikátor lett. Blandratának tántorithatatlan híve volt, de e mellett Báthory Istvánhoz is személyes ismeretség és barátság fűzte. Mindezek jó ajánlólevélül szolgáltak a püspökségre. Mégis az unitáriusok nem fogadták rokonszenvvel, mert nem szabad választás útján lett püspök, hanem Blandrata önkényüleg tette azzá. Azonban a következmények igazolták a Blandrata eljárását. Az új püspök tudásával, szónoki képességével és szervező tehetségével gyorsan megnyerte a hívek tetszését s javára szolgált az egyháznak. Szigoruan ragaszkodott a kolozsvári gyűlés határozataihoz, amelyeket megbolygatni nem lett volna okos dolog.

Helyreállította a kis gyermekek keresztelését, amit Dávid Ferenc, a biblia tanítására és az apostolok példájára hivatkozva, eltörölt volt. Ez által kifelé bizalmat ébresztett az egyház iránt. Püspöksége elején, 1579 végén érkezett meg a lengyel szociniánusoknak a Krisztus nem imádása tanára vonatkozó ítélete. Az ítélet Blandrata mellett és Dávid Ferenc ellen szólott. Ezt közölte a consistorium tagjaival, akik, három kivételével, aláírták. Azután a Kolozsvárt tartott zsinaton 250 pap előtt olvastatta fel. Bár többen voltak itt is, akik az aláírást megtagadták, de azért a többség elfogadta. Az egyház belső építésére nagy gondot fordított. Alatta épült Kolszsvárt a szentpéteri külvárosban a templom és iskola, amelynek építési költségeire a várostól 25 forintot eszközölt ki. Ugyancsak az ő idejében, 1589-ben, épült Tordán a középiskola. Heves vitákat folytatott az időközben betelepített jezsuitákkal. Püspöksége utolsó évében tartott Tordán egy nagyjelentőségű zsinatot, amelyen az egyház szervezetét tovább építette. Ez a zsinat megrendelte, hogy a papok és tanítók a zsinatokon kötelesek megjelenni s hivatalukhoz illő öltözetben járni. Déva környékére papokat küldött ki, hogy a megfélemlített hiveket és pátronusokat fölkeressék s azokat az igaz vallásban tanításaikkal megerősítsék. Ezek mellett buzgón folytatta lelkipásztori teendőit. Összegyűjtötte egyházi beszédeit, amelyek kéziratban maradtak fenn. Prédikálás közben a szószéken szivszélhűdés érte s 13 évi püspökség után, 1592-ben július 6-án meghalt.

14. Küzdelem a Dávid Ferenc tiszta unitárizmusáért.

Dávid Ferenc halála után tovább élt és működött szelleme. A hatalom nem tudta megakadályozni az elhintett magvak csirázását s a lelkek mélységében folytatott további gyümölcsözését. Lengyelországban is voltak, akik az ő igazságait védelmezték. Ilyenek voltak: *Budneus* Simon és *Budsini* Szaniszló. Ezért a szociniánusok kizárták a maguk kebeléből; de tanaik Litvániában és Oroszországban sok követőre akadtak. Németországban egy ismeretlen hittudós *Ákifa* név alatt foglalt állást a kegyetlen ítélet ellen és védelmezte a Dávid Ferenc igazát.

De Erdélyben is sokan voltak hivei. Bár a viszonyok

kényszerítő hatalma alatt külsőleg elfogadták és aláírták a szociniánus hitvallást; de lelkükben a Dávid Ferenc igazságait ápolták. Az ország különböző részeiben magánbeszélgetés közben sokan kifejezést adtak belső érzelmeiknek. Erre megindultak a titkos besugások és feljelentgetések a fejedelemhez, aki a kellő megtorlásról gondoskodott. A fejedelem is innovációs vizsgálatokat tartatott s a „bünösöket“ szigorúan büntette. Voltak, akik ezt a nyomasztó légkört nem tudták elviselni s inkább elhagyták az országot, minthogy itt ilyen kettős életet éljenek. Ilyen volt *Bogáthi Fazakas Miklós* gendi pap, a maga korának egyik jeles költője és bibliamagyarázója. Bár kényszerűségből aláírta a Blandrata—Hunyadi-féle hitvallást, de egészen mást érzett lelkében. Hogy a zaklatásokat elkerülje, elment a Dunántúl Baranyába, ahol huzamosabb ideig Válaszuti Györgynél tartózkodott s folytatta a lelke szerint való irodalmi munkásságát. Később mégis visszajött Erdélybe s mint kolozsvári lelkész végezte be földi pályáját.

Azonban sokkal erősebb harcost kapott a Dávid Ferenc szelleme a Hunyadi Demeter után következett fiatal püspök, *Enyedi György* (1592—1597) személyében. Születési helye Nagyenyed. Ott kezdette tanulói pályáját. A kolozsvári városi tanács költségén Genfben és Páduában folytatta tanulmányait s Német-, Francia- és Olaszország jelesebb városaiban megfordult. Hazajövele után a kolozsvári főiskolánál 20 éves korában tanár lett. Filozófiát és hittant tanított. Emellett Kolozsvárt a magyar egyházközség lelkésze is volt. Püspökké 1592-ben, 37 éves korában választották. Az akkori viszonyok között nyíltan nem foglalhatott határozott állást a Dávid Ferenc tiszta unitárizmusa mellett; de hogy lelkében annak volt a hive, azt nagyjelentőségű irodalmi munkássága és egyházi beszédei bizonyítják. Nem fogadta el a lengyel antitrinitárizmusnak azt az irányát, mely azt tanította, hogy Jézust imádni és segítségül hívni „kell“, amint ezt Szocinus Faustus tanította; hanem a Pauli Gergely-féle irányhoz csatlakozott, amely szerint Krisztus „imádást érdemel“ s ezért lehet is imádni, de ez az imádás nem egyenlő avval, aminő az Istent illeti meg.

E nagyjelentőségű kérdéstről levelezett magával Szocinus Faustusszal. Ez ugyanis felszólította Enyedit, hogy mondáná el nyíltan véleményét a Krisztus imadására nézve s mutassa ki azt az eltérést, ami közte (Szocinus) és a Dávid Ferenc felfogása között van. Az Enyedi levele, melyet e tárgyban írt, ismeretlen. Azonban a Szocinus válaszának hangja és tar-

talma egyaránt igazolja, hogy Enyedi a Dávid Ferenc felfogásához hajlott s azt vette védelmébe. A Szocinusz felfogására azt mondta, hogy az fél igazság s mint ilyen meg nem állhat.

Ez a felfogása jutott kifejezésre abban a nagyszabású, latin nyelven megjelent munkájában, mely ilyen címen jelent meg: „Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti ex Quibus Trinitatis Dogma Stabilire solet“. Ez a könyv ama kor bibliamagyarázatának a legmagasabb fokán állott. Széles látókörű és sokoldalú tudományos magyarázatai által egész Európában hire volt. Első kiadását Erdélyben a forgalomból kitiltották, sőt sok példányát nyilvánosan elégették. Belgiumban új kiadást rendeztek belőle. Rómába a Vatikáni Könyvtárba is eljutott. A kolozsvári városi tanács egy arany metszéssel ellátott diszpéldányt készített belőle s azt mintegy száz éven át őrizte. A legjelesebb katolikus és protestáns írók fogtak tollat megcáfolására.

Ugyanez a szellem jutott kifejezésre prédikációiban, amelyek 5 írott kötetben 133 beszéddel őrzik a kiváló szónok emlékezetét. Prédikációit halála után sokáig használták, amit igazol az, hogy egyik kötete 1664-iki másolatban maradt fenn. Nem csupán Erdélyben, hanem Magyarországon is el voltak terjedve. Egy kötetét a sárospataki református főgimnázium könyvtára őrzi, három a kolozsvári, egy a székelykereszturi főgimnázium könyvtárában van meg. A beszédekben kevés a hittani elem, de annál erősebben kel ki az erkölcsi hibák és és fogyatkozások ellen s még a fejedelmet sem kimélte, midőn az kegyetlenséget követett el. Hiresek voltak halotti beszédei is.

Mint püspök, minden évben zsinatot tartott s az azokon hozott határozatokban úgy tűnik fel, mint az erkölcsök szigorú őre. Kár, hogy ez a nagy és bátor szellem gyöngé testben lakozott. Amikor tekintélye és népszerűsége a legjobban növekedett, amikor annyi reménnyel és bizalommal tekintettek reá hivei, akkor érte, 1597-ben, 42 éves korában a halál, amely közbánatot keltett mindenfelé.

Ha nem is akkora tudományos felkészültséggel, de ugyanolyan buzgósággal örködött a Dávid Ferenc szelleme fölött Várfalvi *Kósa* János, aki Enyedi után lett püspök (1597—1601). Még püspökké történt választása előtt írhatta „Katechesis az idvesség fundamentumáról“ című kátéját, amely háromféle alakban volt használatos, mint Kis, Közép és Nagy Káté. Az első több kiadást ért s egész a XIX. századig forgalom-

ban volt az unitárius egyházban. Az utóbbiak kéziratban maradtak.

Kósa Jánost *Toroczkai* Máté követte a püspöki székben (1601—1616). Előbb a küküllői körben lelkész és esperes volt. Azután torockói s végül kolozsvári pap lett. Innen hívták el a püspöki székbe. Állásában Bocskai István megerősítette. Magyarra fordította Enyedinek „Explicationes“ című művét, ilyen címen: „Az ó- és ujszövetség azon helyeinek magyarázata, melyekből a Szentháromság hittételét szokták magyarázni“. Írt egy kátét, amelyben már a bibliai történeteket is feldolgozta s ez által uttörő munkát végzett. Kiadta a Dávid Ferenc-féle énekes könyvet több énekkel gazdagítva, amelyek között saját szerzeményü énekek is voltak.

Mindezek mutatják, hogy az unitáriusok hiven örködtek mártir püspökük igazságai fölött s küzködtek a tiszta unitarizmusáért, mert lelkük szerint annak voltak hivei. De a zord idők s az egész vonalon lábra kapott katolikus reakció egyelőre nem engedte, hogy azt győzelemhez juttassák.

15. Báthory Zsigmond és a jezsuiták.

Báthory István a lengyel királyi trón elfoglalása után sem vette le a tekintetét Erdélyről. Különös gondja volt arra, hogy itt a vallási viszonyok az ő politikája szerint alakuljanak s a katolikus egyház régi fényébe helyreállíttassék. E célját annál könnyebben szolgálhatta, mert testvére: Kristóf, csak eszköz volt kezében. Alatta is folytathatta ama régi szándékának a megvalósítását, hogy Erdélyből az eretnekeket teljesen ha ki nem is irthatja, de itt a katolikus vallást legalább megerősítse. Ebből a célból 1579-ben Lengyelországból 12 válogatott jezsuitát küldött be, akiket a saját ajánló levelével látott el. Ezeket a fejedelem Gyulafehérvárra és Kolozsvárra telepítette le. Az országgyűlés méltó aggodalommal fogadta a jezsuiták betelepítését. Hiszen tudomása volt azokról a zavarokról, melyeket Európa többi országaiban előidéztek. Azért kikötötte, hogy az ifjuság tanításán kívül egyébbel nem foglalkozhatnak, nehogy a különböző tanítók között háborúság keletkezzék.

Amit az ország rendei sejtettek, hamar bekövetkezett. A legelső zavar miattuk magában a fejedelmi családban az új fejedelmi sarj: *Báthory* Zsigmond neveltetése körül kelet-

kezett. A lengyel királytól vezetett fejedelem fia nevelését a jezsuitákra bízta. Édesanyja: *Bocskay* Erzsébet pedig minden áron ki akarta vonni azoknak káros és veszedelmes befolyása alól. A családi küzdelem nem sokáig tartott; mert *Bocskay* Erzsébet meghalt s az alig nyolcéves fejedelmi sarjadék egészen a jezsuiták befolyása alá került. Működési területet tovább terjesztették. Gyulafehérvárt és Kolozsváron kollégiumokat létesítettek, amely utóbbit *Báthory* István akadémiai rangra emelt. Megkezdették emellett a különböző felekezetek között az egyenetlenség szítását. Céltáblájuk elsősorban az unitáriusok voltak, de nem kimélték a többi protestánsokat sem. Ezért a reformátusok és unitáriusok kezét fogták a közös veszély ellen való küzdelemben; de a vezetőszerp még mindig az unitáriusok kezében volt. Hunyadi Demeter unitárius püspök a református püspökkel együtt az országgyűléseken erélyesen tiltakozott a jezsuiták munkásságának káros következményei ellen, mellyel felkavarták városokban és falukban a vallási békét s a templomokat több helyen a pápisták kezére juttatták. Rámutatott, hogy a kolozsvári kollégiumban a babonákat terjesztik s a pápai zsarnokság útját egyengetik. Az ország rendei belátva a veszélyt, mely a jezsuiták működésével az országot fenyegeti, a *Báthory* Kristóf halálával fiát olyan feltétellel választották meg fejedelemnek, hogy a jezsuitákat Kolozsváron és Gyulafehérváron kívül máshova be ne telepíthesse. De a jezsuiták az ország törvényével nem sokat törődtek. Nemsokára Nagyváradon létesült egy új telep. Azután a Székelyföldre ment egy atya. Majd Tordán, Marosvásárhelyen és Kővár vidékén fejtettek ki nagy tevékenységet. Hogy működésük annál sikeresebb legyen, a pápa kiváltságokkal s *Báthory* István anyagi javakkal látta el. Ahol megfordultak, mindenütt zavart és egyenetlenséget szítottak s a templomokat a protestánsok kezéről a katolikusoknak játszották át.

Közben meghalt nagy pátronusuk: *Báthory* István. Az ország rendei pedig annyira megelégték működésüket, hogy követelték Erdélyből való végleges kitiltásukat s a fejedelmet addig nagykorusítani nem akarták, amíg a kitiltó határozatot el nem fogadja. A fejedelem látszólag engedett a rendek kivánságának s a protestánsok nagy örömeire 1588 végén a megyesi országgyűlésben kitiltattak az országból. Javaik a kincstárra mentek át, avval a kikötéssel, hogy azok soha barátokra ne szállhassanak. A fejedelem és a katolikus főurak tarthatnak maguknak vallásuk szerint való papot; de azt

maguk fizessék. A protestáns egyházak szabadsága biztosított, de az ujitások eltiltattak. Egy pillanatnyi szélcsend támadt az országban, hogy annál nagyobb erővel törjön ki a vihar utána.

Báthory Zsigmond a jezsuiták kitiltása után nem volt nyugodt. Bűnbánó levélben igazolta magát a pápa előtt. A pápa ezért feloldozta az ország rendeinek tett ígérete és esküje alól s a jezsuitákat további jóindulatába ajánlotta. Nyíltan ugyan nem merte őket visszahozni, hanem az ország különböző részébe egyenként és álruhában jöttek vissza. A gyöngye fejedelem ismét hatalmuk és befolyásuk alá került. A pápa ezt a kedvező alkalmat arra használta fel, hogy régi tervét megvalósítsa s Erdélyt a török fennhatóságtól eltérítse s a katolikus Habsburgok szövetségesevé tegye. A fejedelem engedett a külső nyomásnak s Rudolf császárral és magyar királlyal véd- és dac-szövetséget kötött. Akik elleneztek ezt a lépését, azokat vérpadra juttatta vagy száműzetésre ítélte. A protestánsok igazi üldözése csak ezután kezdődött. A fejedelem teljesen a jezsuiták és pápai követek hatalma alatt állott. Ezek intézték a vallási és politikai ügyeket. A megfélemlített rendeknél sem találtak már semmi ellenállást. Másfelől a török is követelte a maga jogait. Ebben a zürzavarban a fejedelem háromszor mondott le a trónról és háromszor foglalta el azt, míg 1602-ben végleg lemondva, országát átadta Rudolfnak.

Rudolf *Bástát* küldötte Erdélybe, aki a szerencsétlen országon végigpusztított s a hit és lelkiismereti szabadság földjét valóságos siralomházzá változtatta. Ezt a szomorú korszakot használta fel *Náprágyi* Demeter, akit Báthory Zsigmond a visszaállított katolikus püspökségre nevezett volt ki, arra, hogy a császárnak és királynak javaslatot tegyen első sorban az unitáriusok s azután a reformátusok teljes kiirtására. Terjedelmes emlékiratában azt kívánja, hogy az unitárius templomok zárassanak be, a papok tiltassanak el az igehirdetéstől. Tizedeik vétessenek el. Ellenállástól tartani nem lehet, mert két főerősségük: Torda és Deés már meg van törve. Minden iskolájukat be kell zárni, mert azokban a földmivelő népet is annyira viszik a tudományban, hogy írni, olvasni tudnak s a hit felől másokkal vetélkedni képesek. Így kell ezen bűnös eretnekség szerzőit és pártolóit a jó utra vissza vinni. A püspök ezen javaslatából egyelőre semmi sem lett, mert ez a kétségbeejtő helyzet arra indította az ország jobbait, hogy fegyveres erővel vivják ki eltiprott szabadságu-

kat. A vitéz *Székely* Mózes, aki unitárius volt, fejedelmüké választották. Bástat kiűzték az országból. Amikor Székely Mózes Kolozsvárt megjelent, az elkeseredett polgárság, élén *Toroczkai* Máté unitárius püspökkel, a jezsuitákra rohant, mert őket tartotta az ország romlása okozóinak. Templomukat és kollégiumukat összerombolta s őket a városból kikergette.

A Székely Mózes fejedelemsége alig két hónapot tartott. Básta, újabb sereggel az élén, vissza jött Erdélybe s segítségül hívta *Rádul* Mihály román vajdát s az ő támogatásával Székely Mózes seregeit Brassó mellett megverte. Maga a hős fejedelem, kire az unitáriusok annyi reménnyel tekintettek, elesett a csatában. Básta így ismét a helyzet ura lett. Pusztító szenvedélye urrá lett fölötte. Kegyetlen bosszút állott mindazokon, akik Székely Mózeset támogatták s különösen azokon a városokon, amelyek befogadták. Az unitáriusok érezték a leginkább sújtó ostorát. Kolozsvárt elvette tőlük a főtéri templomot, a kollégiumot és más egyházi javaikat s a jezsuitáknak adta. *Toroczkai* Máté püspök csak úgy menthette meg életét, hogy *Toroczkóra* menekült, ahol erdőn, mezőn, kősziklák között és a vasbányák sötétségében rejtőzködött. *Göcs* Pál, a főpap, Lengyelországba, *Csanádi* Pál iskolaigazgató pedig Olaszországba bujdosott. Egyedül a szász pap: *Broser* János maradt otthon, aki magánházaknál tartott istentiszteletet a megfogyatkozott számú hivekkel.